

Marijn Schapelhouman

Nicolaes Berchems 'Landschap met Diana en haar nimfen' in het Rijksprentenkabinet

Van de zeventiende-eeuwse Hollandse schilders die gewoonlijk met de naam 'Italianisanten' worden aangeduid, is Nicolaes Pietersz. Berchem (1620–1683) één der veelzijdigste en produktiefste. Behalve zonnige zuidelijke landschappen schilderde hij winterse taferelen en veestukken maar ook bijbelse en mythologische voorstellingen, allegorieën en – waarschijnlijk – enkele portretten. Slechts in het werk van één andere italianiserende schilder, Karel Dujardin, treft men een vergelijkbare verscheidenheid van onderwerpen aan. Berchem moet snel en met groot gemak gewerkt hebben; Hofstede de Groot's catalogus van zijn geschilderde oeuvre omvat niet minder dan 857 nummers¹. Berchems werkkracht, gepaard aan zijn veelzijdigheid, wekte de bewondering van zijn tijdgenoten. Arnold Houbraken schreef over hem: *Ook getuigen die hem hebben zien schilderen, dat hy schilderde of hy 'er mee speelde, 't geen ook aan de dartele penceeltoetzen overal in zyne werken te zien is. Daar en boven is te verwonderen, dat, daar hy zig byna tot alles te schilderen heeft ingelaten, eger elk ding op zig zelve zoo goed in zyn soort is dat het 't zamengevoegt zynde, bezwaarelyk is te seggen tot welk van 't zelve zyn penceel bekwaamst was. [...]* Maar boven al is te verwonderen, dat een Man die zoo veele stukken geschildert heeft, zoo menigvuldige veranderinge van schikkingen en voorwerpen (zoo dat geene naar elkander gelyken) heeft weten te bedenken².

Berchem heeft, in tegenstelling tot verscheidene andere Italianisanten, een groot aantal tekeningen nagelaten. Tekeningen van bij voorbeeld Pieter van Laer moet men met een lantaarntje zoeken; ook het getekende oeuvre van Jan Asselijn, Andries Both en Adam Pynacker is slechts bescheiden van omvang. Het getal van de thans nog bekende tekeningen van Berchem loopt daarentegen in de honderden³. Hij wordt op dit gebied slechts voorbij gestreefd door notoire veeltkenaars zoals Abraham Bloemaert, Jan van Goyen, Pieter Molijn en de beide Saftlevens. Berchems tekeningen bieden een al even afwisselend schouwspel als zijn schilderijen. Er zijn van zijn hand grote, uitgewerkte landschappen bewaard gebleven, die hij waarschijnlijk direct voor verzamelaars maakte, voorts tal van voorbeelden voor prenten (door hemzelf en anderen geëst), ontwerpen voor titelbladen en decoraties van landkaarten, figuurstudies en tekeningen van dieren. Men zal bij hem niet gauw bevangen worden door het lichte gevoel van verveling, dat een niet specialistische beschouwer soms bekruipt bij het doorbladeren van de oeuvre-catalogi van tekenaars zoals Van Goyen, Doomer en Herman Saftleven. Volgens Houbraken waren Berchems schilderijen zò gezocht, dat de meeste stukken al verkocht waren, voordat de kunstenaar er de laatste hand aan had gelegd. Ook zijn 'papierene kunst' ondervond al vroeg grote belangstelling van de

Afb. 1. Nicolaes Berchem. *Landschap met Diana en haar nimfen*. Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

verzamelaars. Beroemde achttiende-eeuwse collecties zoals die van Röver, Tonneman, Muilman en Oudaan waren rijk aan Berchem-tekeningen. Ook in het buitenland, vooral in Frankrijk en Engeland, werden zijn tekeningen gretig gekocht. De prijzen waren voor die tijd zeer hoog; Van Eynden en Van der Willigen vermeldden in 1816 *dat men voor dezelve zes-, zeven-, acht honderd guldens en daar boven besteedt*⁴. In de tweede helft van de negentiende eeuw nam de interesse in Berchems werk allengs af. Kenmerkend voor de veranderende voorkeuren van het kunstkopende publiek zijn de uitslagen van de veiling van de collectie Jacob de Vos Jbnz. in 1883. Niet Berchems tekeningen, maar die van Rembrandt brachten nu de hoogste prijzen op. Zo iets zou in de achttiende eeuw vrijwel ondenkbaar zijn geweest. Een gevolg van Berchems vroege roem is, dat zijn mooiste tekeningen zich in die prentenkabinetten bevinden, waarvan de kern, althans voor een deel, is gevormd in de achttiende en de eerste helft van de

negentiende eeuw: het prentenkabinet van het Brits Museum, dat van het Louvre en de Albertina in Wenen. In Nederland herbergt de van omvang bescheiden tekeningenverzameling van het Amsterdams Historisch Museum een aantal zeer mooie Berchem-tekeningen; deze werden in de jaren 1845–1860 bijeen gegaard door de gefortuneerde Amsterdamse koopman Carel Joseph Fodor.

Het Rijksprentenkabinet, waar men pas van ca. 1875 af met enige voortvarendheid de opbouw van een collectie tekeningen ter hand nam, heeft, waar het Berchem betreft, nog altijd een zekere achterstand in te halen. Het is dan ook verheugend, dat kort geleden een tekening kon worden aangekocht van een type, dat nog niet in de verzameling vertegenwoordigd was. Op de nieuw-verworven tekening (afb. 1)⁵ is een bergachtig landschap met een naar links hoog opgaande rotspartij en een begroeiing van naald- en loofbomen weergegeven. Rechts op de voorgrond ziet men een groepje

Afb. 2. Nicolaes Berchem. Rotschtig landschap met
landlieden en vee. Amsterdam, Amsterdams Historisch
Museum (Collectie Fodor).

Afb. 3. Nicolaes Berchem. Reizigers in een bergachtig
landschap. New York, The Pierpont Morgan Library.

Afb. 4. Nicolaes Berchem. Bergachtig landschap met drie watervallen. Rotterdam, Museum Boymans-van Beuningen.

Afb. 5. Nicolaes Berchem. Landschap met Diana en Actaeon. Berlijn, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Kupferstichkabinett.

vrouwen, vergezeld van windhonden. Hoewel er geen specifiek verhaal lijkt te zijn uitgebeeld, zal men het gezelschap wel mogen karakteriseren als *Diana en haar nimfen*.

Uiterst rechts is, in een vaag verschiet, een bergmeertje met baadsters en spelevarenden te zien.

Wat de tekening vooral interessant maakt is het feit, dat ze is uitgevoerd in een vrij ongebruikelijke combinatie van materialen. De voorstelling is opgezet in zwart krijt. Vervolgens zijn in de rotsen op de voorgrond, de vrouwenfiguurtjes en het geboomte zwaardere accenten aangebracht met in lijnolie gedrenkte houtskool. Dit materiaal is te herkennen aan de bruine randjes om de lijnen: de olie uit de houtskool is in het papier getrokken. Ook aan de achterzijde van het papier zijn bruine olievlekken zichtbaar. De tekening ontleent een groot deel van haar bekooring aan het contrast tussen de grijzige lijnen van het luchtig opgebrachte krijt en het donkerder bruin-zwart van de houtskool. Zeventiende-eeuwse auteurs bevalen het gebruik van 'ghe-olyde Kool' aan voor het maken van vlotte, niet al te gedetailleerde schetsen op groot formaat. Willem Goeree schreef in 1668: *Behalven alle dese, is oock de ghe-olyde Kool een seer nutte stoffe om aerdigh mede te Teyckenen, maer moet luchtigh en veerdigh gehandelt werden, daerom sy tot kleyne en curieuse dinghen onbequaem is; maer om eenighe groote en rustighe Beelden, ofte Kleedingen op Gront-papier te Teyckenen, is sy bysonderlijck sacht, en laet sich seer wel handelen, insonderheyt wanneerse goet is [...]*⁶. Ook Samuel van Hoogstraten achtte het materiaal in de eerste plaats geschikt voor het tekenen van grote figuurstudies: *Maer gy, ô Schilderjeugt! die moed in 't hart draegt, plak vry grijswitte vellen papier aen een, of gemeen papier, en strijk 'er een grond over, leg dan welbeproofde lange pennen Buskool een uur of twee in Lijnoly, en strax afgedroogt, zoo teyken uwe naekten of stokbeelden leevensgroot na 't leeven; zoo zal het oordeel in uw oog, en de stouticheit in uwe hand aengroeyen, en deeze teykeningen zullen ook niet licht afstuiven*⁷.

Leendert van der Coogen, Cornelis Saftleven

en Berchem zelf tekenden soms koppen en figuurstudies met geoliede houtskool⁸. Ook de enige bekende tekening van de Hagenaar Willem Doudijns, een 'academiebeeld', is in dit materiaal uitgevoerd⁹. Van Melchior d'Hondecoeter bezit het Rijksprentenkabinet een aan twee zijden betekend blad met compositieschetsen voor dierstukken in geoliede houtskool en rood krijt¹⁰. Simon de Vlieger en Antonie Waterloo gebruikten in lijnolie gedrenkte houtskool bij tijd en wijle in grote landschapstekeningen, in combinatie met andere materialen. In de achttiende eeuw bediende de stillevenschilder Jan van Huysum zich er nog wel eens van¹¹. De geringe populariteit van geoliede houtskool zal wel in de eerste plaats te wijten zijn geweest aan het feit, dat een eenmaal getrokken lijn niet meer gecorrigeerd kon worden.

Bij Berchems *Landschap met Diana en haar nimfen* sluit een viertal tekeningen nauw aan in onderwerp, tekenwijze en materiaalgebruik. In de Collectie Fodor in het Amsterdams Historisch Museum bevindt zich een *Rotsachtig landschap met landlieden en vee* (afb. 2)¹². Een tekening in de Pierpont Morgan Library te New York is in compositie bijna het spiegelbeeld van de Fodor-tekening (afb. 3)¹³. Het Museum Boymans-van Beuningen in Rotterdam bezit een *Bergachtig landschap met drie watervallen* (afb. 4)¹⁴. In het prentenkabinet in Berlijn tenslotte wordt een *Landschap met Diana en Actaeon* bewaard (afb. 5)¹⁵.

Over de functie van deze vijf tekeningen valt vooraansnog weinig definitiefs te zeggen. Als voorbeelden voor prenten hebben ze, voor zover ik weet, niet gediend. Evenmin zijn mij schilderijen bekend, waarvan de compositie rechtstreeks teruggaat op één van deze tekeningen. Misschien was het verband tussen schilderij en tekening wat losser en tekende Berchem deze 'variëaties op een thema' met de bedoeling, een voorraadje ontwerpen te kweken, waar hij naderhand, indien dit nodig mocht blijken, uit kon putten. Men zou zich ook kunnen voorstellen, dat een potentiële opdrachtgever voor een schilderij met behulp van dergelijke tekeningen zijn keus nader kon bepalen.

Rest ons nog de vraag naar de datering van de vijf landschappen. Felice Stampfle heeft de tekeningen in New York en Rotterdam aan het eind van de jaren vijftig geplaatst. Een argument voor een iets later jaar van ontstaan is misschien gelegen in de gelijkenis tussen de vijf tekeningen en een 1664 gedateerd schilderij in Karlsruhe¹⁶. Ook hier vindt men de grillige combinatie van rotspartijen, sombere naaldbomen en vriendelijk loofhout. Karakteristiek voor het schilderij in Karlsruhe is de grote tegenstelling tussen de door het felle zonlicht scherp geaccentueerde voorgrond en het vervagende, zeer heilige verschildt. Diezelfde sterke contrastwerking is – mutatis mutandis – kenmerkend voor de vijf hier besproken tekeningen.

Noten

¹ C. Hofstede de Groot, *Beschreibendes und kritisches Verzeichnis der Werke der hervorragenden holländischen Maler des XVII. Jahrhunderts*, 9. Bd., Esslingen a.N./Paris 1926, pp. 53–278.

² Arnold Houbraken, *De Grootte Schouburgh der Nederlantsche Konstschilders en Schilderessen*, Het II. Deel, Amsterdam (A. Houbraken) 1719, p. 113.

³ De – zeker niet volledige – voorlopige catalogus van Berchems tekeningen in: Ilse von Sick, *Nicolaes Berchem. Ein Vorläufer des Rokoko*, Berlin 1930 (Kunstwissenschaftliche Studien Bd. V), pp. 53–66 telt 326 nummers.

⁴ R. van Eijnden en A. van der Willigen, *Geschiedenis der Vaderlandsche Schilderkunst, sedert de helft der XVIII Eeuw*, deel I, Haarlem 1816, p. 409.

⁵ Inv. 1983:500. 270 × 408 mm, zwart krijt en in lijnolie gedrenkte houtskool. Veiling Amsterdam (Christie), 15 nov. 1983, nr. 75, afb. pl. 23 als 'toegeschreven aan Nicolaes Berchem'.

⁶ Wilhelmus Goeree, *Inleydinge Tot de Al-ghe-meene Teycken-Konst*, Middelburg (W. Goeree) 1668, p. 48.

⁷ Samuel van Hoogstraeten, *Inleydinge tot de Hooge Schoole der Schilderkunst*, Rotterdam (F. van Hoogstraten) 1678, p. 32.

⁸ Peter Schatborn, *Figuurstudies. Nederlandse tekeningen uit de zeventiende eeuw*, 's-Gravenhage 1981, pp. 24, 68 en 78.

⁹ Amsterdam, Rijksprentenkabinet, inv. 1982:21. Afgebeeld in: J. H. Plantenga, *De Academie van 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1938, afb. 17.

¹⁰ Inv. 1905:26.

¹¹ Zie b.v. een *Bloemstilleven*, geoliede houtskool en penseel in grijs, Amsterdam, Rijksprentenkabinet, inv. A 3711 en een *Stillevan van bloemen en vruchten*, geoliede houtskool en waterverf, in dezelfde verzameling (inv. A 4272).

¹² Inv.nr. A 10124, 299 × 500 mm, zwart krijt en in lijnolie gedrenkte houtskool. Links onderaan gesigneerd (?): *Berchem*. Marijn Schapelhouman, 'Twee tekeningen van Nicolaes Berchem', *Oud Holland* 96 (1982), p. 123 en afb. 1.

¹³ Inv.nr. III, 207, 283 × 495 mm, zwart krijt en geoliede houtskool. Rechts onderaan gesigneerd: *C P Berchem f* (de drie eerste letters ineen). Felice Stampfle, *Le siècle de Rubens et de Rembrandt. Dessins flamands et hollandais du XVIIe siècle de la Pierpont Morgan Library de New York*, Paris (Institut Néerlandais), Antwerpen (Koninklijk Museum voor Schone Kunsten), London (British Museum) en New York (Pierpont Morgan Library) 1979–1980, cat.nr. 100 met afb.

¹⁴ Inv.nr. H-79, 283 × 418 mm, zwart krijt en geoliede houtskool. Stampfle, *op.cit.* (noot 13), in cat.nr. 100.

¹⁵ Inv. KdZ 318, 273 × 384 mm, zwart krijt en geoliede houtskool. E. Bock en J. Rosenberg, *Staatliche Museen zu Berlin. Die Zeichnungen alter Meister im Kupferstichkabinett. Die Niederländischen Meister*, Berlin 1930, p. 79 en afb. t. 65.

¹⁶ Staatliche Kunsthalle, inv.nr. 298. Albert Blankert, *Nederlandse 17e eeuwse Italianiserende landschapschilders*, Soest 1978², p. 163, cat.nr. 86 met afb.